

2. Вейнберг П.И. Харьковский университет в пятидесятых годах (Из моих воспоминаний) \ Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. – Х.: «Видавництво Сага», 2011. – Т. 1. – С. 372-387.
3. Неслуховский Ф.К. Из моих воспоминаний \ Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. – Х.: «Видавництво Сага», 2011. – Т. 1. – С. 208-240.
4. Костомаров Н.И. Студенчество и юность. Первая литературная деятельность \ Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. – Х.: «Видавництво Сага», 2011. – Т. 1. – С. 176-202.
5. Потебня А.А. Автобиография \ Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. – Х.: «Видавництво Сага», 2011. – Т. 1. – С. 409-412.

DOI 10.70286/ISU-21.01.2026.007

КАРА-ХАРМАНСЬКА БИТВА 6 СЕРПНЯ 1625 р. В ОПИСІ КЯТІБА ЧЕЛЕБІ: ДО ПРОБЛЕМИ ВІДНОВЛЕННЯ ПОДІЙ

Гузенко Юрій Іванович

кандидат історичних наук, доцент

Відокремлений структурний підрозділ

«Технологіко-економічний фаховий коледж

Миколаївського національного

аграрного університету», Україна

6 серпня 1625 р. на Чорному морі відбулася одна з найбільших морських битв між запорозькими козаками та османським флотом. Турецький хроніст Евлія Челебі залишив детальний опис того, що відбулося. Подія відбулася у семи-восьми милях від берегу неподалік від сучасного села Караорман, що в румунській Добруджі, в 30 км на північ від Констанци. Козацька флотилія у складі близько 130 суден (близько 6,5 тис. козаків, кількість фальконетів на чайках невідома) зустрілась з ескадрою Реджеб-паші (43 галери, але в битві брала участь 21 галера. Формування Реджеб-паші призначалося для військової операції проти козаків, тому мало солдат більше звичайного складу. Ескадра вийшла з Очакова, де паша пробув шість тижнів, чекаючи повернення запорожців, що пішли до Трапезунду. Не дочекавшись, він пішов назад до Стамбулу. Саме на цьому шляху османські кораблі зіткнулися з козацькою флотилією. Флот паші складався з 43 галер, але в битві брала участь лише 21, дев'ять з яких були яничарські.

Турецькі галери першої половини XVII ст. за розмірами, формою та зовнішнім виглядом нагадували тогочасні венеціанські. Це були військові кораблі довжиною від 27 до 60, шириною від 4 до 9, осадкою від 1,7 до 3 метрів. Галери були гребними суднами, вітрило слугувало лише для допомоги гребцям під час походу. Під час бою на галері користувалися виключно веслами. У кринолінах під кутом до борту розташовували лавки (банки) для гребців, з кожного боку від 20 до 30. У першій чверті XVII ст. на османській галері, крім команди моряків та гребців, знаходилося ще 180 - 200 солдат абордажної команди і близько 20 канонірів. Найбільші османські галери – капудани були флагманськими кораблями і належали до типу баштард. У XVI - XVII ст. вони мали 26 - 36 банок (часто 32), по п'ять - сім гребців на весло, екіпаж до 900 осіб, у тому числі близько 170 моряків, 214 солдатів, понад 500 гребців, три гармати попереду і по чотири - п'ять з обох бортів. Похідна швидкість галери при спокійному морі була 4,5 вузли в першу годину ходу і зменшувалася до 2,0 - 1,5 вузла в подальшому.

Звичайні турецькі галери мали невелику кількість гармат, що було пов'язано з особливістю конструкції корабля. Розмістити гармати вздовж бортів не виявлялося можливим, тому що там знаходилися гребці. Через це головна зброя галер – п'ять-сім гармат – знаходилася на носі. Стріляти вони могли тільки вперед, по курсу судна, і для того, щоб навести їх на ціль, на неї розвертали увесь корабель. Головна, або крушійна, гармата стояла точно по центру носової палуби і мала калібр від 18 до 36 фунтів. Ефективна дальність стрільби з важких носових гармат не перевищувала 500 м. Додатково галери забезпечувалися фальконетами – легкими гарматами що стріляли ядрами вагою від 0,5 до 3 фунтів. Вони кріпилися на вертлюзі або довгому штирі, який глибоко вбивався у корабельний борт, завдяки чому ці гармати мали можливість обертатися навколо своєї вісі. Фальконети були призначені для враження живої сили ворога під час абордажу і заряджалися чавунними або кам'яними ядрами та картеччю.

Козацька ж флотилія, з якою зустрівся Реджеб-паша, складалася з чайок. За свідченням французького інженера Г. Боплана, цей безпалубний плоскодонний човен мав вигляд великої видовбаної колоди, що з бортів обшивалася дошками. Довжина чайки – близько 18 м, ширина – 4 м, висота сягала не більше 1,3 м, а з води вона виступала лише на 0,75 м. Човен мав поперечні переборки та лавки, щоглу з вітрилом, 10 - 15 пар весел, носовий та кормовий рулі. Він вмщував 50 - 70 козаків. Швидкість могла сягати 11,3 вузла (20,6 км на годину). Деякі козацькі човни, за тим же Г. Бопланом, мали на озброєнні 4 - 6 фальконетів (калібром 30 - 70 мм). До борту чайки кріпився очеретяний пояс, який мав близько 2 футів у діаметрі, тобто – до 0,6 м. Г. Боплан вважав, що очеретяні канати запобігають потопленню.

За деякими даними, Карахарманська битва почалася в умовах обмеженої видимості, через яку Реджеб-паші не вдалося вишикувати галери у звичайний бойовий порядок – напівмісяцем. Турки встигли зробити тільки швидкі та найпростіші приготування до бою. Для козаків ця зустріч також виявилася несподіваною. Почалася запекла битва, про яку Кятіб Челебі писав, що «янголи

на небесах були в захваті і били браво та були зачаровані від лютості бою». Для боротьби з турецькими галерами козаки використали свою традиційну тактику ведення морського бою. Вона полягала у тому, що чайки оточували турецькі галери, подавляли супротив команди безперервним рушничним вогнем з близької дистанції та брали на абордаж. Челебі пише, що кожен галеру атакувало по «двадцять-тридцять чайок, на кожній з яких було по п'ятдесят кяфірів-стрільців». На наш погляд, це число перевищено. Можна припустити, що кожен галеру атакувало по п'ять – шість чайок. Це оптимальне число човнів, яке дозволяло, не заважаючи один одному, брати на абордаж ворожий корабель. Запорожці на чайках максимально швидко підходили до нього, щоб не потрапити під вогонь потужних носових гармат та бортових фальконетів. Підходячи впритул до ворожого корабля, частина козаків, прив'язавши або втягнувши весла (втрата яких була рівноцінна загибелі), не встаючи зі своїх місць (щоб не розгойдувати і без того нестійке судно і не погіршувати собі прицілювання), відкривала щільний вогонь з мушкетів та фальконетів (де вони були) по турецькій команді. Головним завданням при цьому було не дати можливості туркам вести вогонь з фальконетів у відповідь. Турецьким екіпажам було складно діяти проти великої кількості невеликих, але дуже маневрених човнів, що на веслах мали перевагу у швидкості.

Турки вели щільний вогонь, намагаючись не дати запорожцям розпочати абордаж. Як ми вже зазначали, з боків, а тим більше з корми, звичайні галери мали невелику кількість фальконетів.

Козаки зробили потужний натиск на баштарду капудан-паші, що мала більше ніж звичайно матросів, солдат, гребців (7 рядів) і гармат. Запорожці впізнали її по трьом великим ліхтарям, що прикрашали корму флагмана. Кятіб Челебі пише, що козаки напали на галеру спереду та з боків, тому що на кормі корабель мав багато гармат та ручної зброї. Твердження є доволі цікавим, особливо якщо врахувати, що класичні галери на кормі практично не мали гармат, бо там були розташовані розкішні каюти капітана і офіцерів. Понад дві сотні козаків змогли піднятися на палубу. Гребці на галері Реджеб-паші припинили гребти (за деякими даними, це були полонені козаки), чим значно погіршили становище турок. Як ми вже зазначали, під час бою галери рухалися виключно на веслах. Козакам майже вдалося заволодіти кормою турецького флагмана, навіть було пошкоджено кермо, але туркам все ж таки вдалося відкинути їх назад після того, як останні стріляли зі спеціальних гармат, встановлених на випадок бунту гребців, уздовж центрального помосту. Причому ситуація для турок була настільки складною, що з метою врятування корабля від «невірних» вони вели вогонь і по ворогах, і по своїх. Унаслідок цих дій загинуло багато запорожців і турецьких матросів. Після цього туркам вдалося дістатися до бортових фальконетів і зробити вдалий постріл по чайках, що брали участь у погромі флагманського корабля. Цей постріл суттєво завадив продовженню атаки: загинуло багато козаків (третина кожного екіпажу), що залишалися на чайках або намагалися повернутися на них після невдалого абордажу, були пошкоджені човни (вони стали наповнюватися водою).

Битва була дуже жорстокою, деякі галери вже були взяті козаками, але турецький флот врятувала різка зміна погоди – розпочався сильний вітер. За існуючою інформацією, він та хвилі, що піднялися, ускладнили дії козаків, а турецький флот, навпаки, поставивши вітрила, нарешті отримав можливість рухатися. Іноді фактор вітру подається як вирішальний – галери начебто отримали можливість рухатися і продовжувати бій. Кятіба Челебі навіть писав, що «у вітряний день на одну галеру і сто чайок не нападали, то в затишну погоду одна чайка нападала на одну галеру і ставала до бою». Але загальновідомо, що під час бою галери вітрилами практично не користувалися. Перевага галери як військового корабля більше виявлялася за тихої погоди, коли їй вдавалося розвивати порівняно велику швидкість – близько 7 - 8 вузлів (13 - 15 км на годину).

Можна погодитися з М. С. Грушевським, що турки за допомогою вітру просто намагалися якомога швидше покинути місце битви. Тільки цим можна пояснити, що вони ризикнули під час сильного вітру використати вітрила. Теорію втечі підтверджують і випадки таранів галерами козацьких чайок. На наш погляд, навряд чи це робилося навмисно. Скоріше за все, під час швидкого виходу з бою капітани турецьких кораблів змушені були йти на таран козацьких суден, що перебували у них на шляху. При цьому зазначимо, що знищувати чайки, використовуючи таран, галери не могли – у них він був розташований вище борту козацьких човнів. Галерний надводний таран не був засобом знищення ворожого корабля. Він виконував роль своєрідного містка, що поєднував два судна під час абордажу. Тому чавити козацькі судна турки могли би тільки корпусом свого судна, ідучи при цьому на доволі великий ризик пошкодити останній. У XVI ст. галери вважалися дуже дорогими, і тому кожен капітан намагався докласти максимум зусиль, щоб її зберегти. Шанси отримати у командування новий корабель, чим підтвердити свій високий статус у турецькому суспільстві, були дуже невеликими.

За наявною інформацією, через сильний вітер козаки були змушені припинити абордаж і почали рятувати свої човни від затоплення. Челебі пише, що з появою вітру «більшість чайок попереверталася і багато з кяфірів, що були всередині, було потоплено. Ті, що залишилися, були розкидані по поверхні моря». Запорожці, «вели битву стоячи по саме горло у воді», використовуючи гарну плавучість своїх човнів. М. С. Грушевський стверджував, що козаки намагалися переслідувати мусульман, «коли над вечір вітер трохи надстав, вони навіть гналися за турецькою фльою, що тікала від них». Турки, зі свого боку, виходячи з бою, посилили вогонь з гармат та мушкетів, але маневреність уцілілих чайок та морські хвилі не дозволяли влучно стріляти. «Сльози і стогін досягли небес, – писав Кятіб Челебі, – поверхня моря забарвилася червоною кров'ю». Далі він зазначає, що «після ранку настав і проминув час післяполудневої молитви, однак майже сімдесят чайок ще не могли потонути, їх гасили, добивали з трудом до самого вечора». Учасники битви з турецької сторони говорили, що, якщо би не піднявся вітер, жодна галера не повернулася би до Стамбулу. За даними Кятіба Челебі, з 350 чайок лише 30-ти вдалося

врятуватися. Зрозуміло, що ці дані суттєво перебільшені, особливо якщо врахувати пафосний стиль опису події автором.

Турецькі джерела повідомляли, що Реджеб-паша повернувся до Стамбулу переможцем, кожен з учасників битви отримав почесний халат відповідно до рангу. Паша навіть привів в Стамбул 17 чайок (підібраних, скоріш за все, на другий день після битви). На офіційному рівні результат битви подавався як величезна перемога над невірними. Але в той же час англійській посол Роу коментував не без іронії повернення турецького флоту до Стамбулу так: «Капудан - паша привів з тріумфом 270 нещасних козаків і був прийнятий як Помпей. (Не від перемоги, а від того, що не був переможеним, тріумфував). Вони вважають цей морський бій другим після Лепанто (1571 р.) і почесним через їхню втечу (тобто самозбереження): бо, напевно, якби вітер не піднявся і не став завеликим для фрігатів (чайок), яких було понад 400, цілий флот був у небезпеці, що його відтягли б на північ».

За підрахунками дослідників, втрати козаків складали 200 - 300 чоловік, турецькі – приблизно такі ж. Враховуючи це, важко вважати цю битву розгромом козацької флотилії. Про те, що це був не розгром, свідчить і той факт, що після повернення на батьківщину, запорожці завдали нового удару по турецьким силам, що були розташовані в гирлі Дніпра.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. С. Історія України-Русі / М. С. Грушевський. – В 11 т. Т. VII. – К. : Наукова думка, 1995. – 628 с.
2. Кроль П. Козацькі воєнні дії на Чорному морі в XVII ст. // З історії морських воєн (студії й нариси). – К. : Ніка-Центр, 2018. – 436 с.
3. Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «дар великих мужів у воюванні морів» // MAPPA MUNDI. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів-Київ-Нью-Йорк : видавництво М. П. Коць, 1996. – 912 с.
4. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 256 с.
5. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – У трьох томах. Т. 2. – К. : Наукова думка, 1990. – 560 с.